

de Tarragona al mes de maig de 1355, arrel de la reunió sinodal celebrada el 24 d'abril de 1355 i convocada pel metropolità Sanç Lòpeç d'Ayerbe.

*Manà y ordenà aquest archebisbe d. Sancho que en lo consistori y escrivania comuna de Tarragona y que los rectors y notaris ecclesiàstichs, en los actes y altres instruments que en sas notarias y corts se fessen o prenguessen, no usassen de l'any de la Incarnació, sinó de l'any de la Nativitat, ni contassen los dias del mes per noas, idus y calendas, sinó per lo número dels dias. Féu esta ordinació als 24 de abril de l'any 1355, la qual se observa vuy segons se veu. (...)*¹³⁶

Del sínodé i de l'aplicació d'aquesta normativa, que es comença a posar a la pràctica a partir del mes de maig, en trobem referències als protocols notariais del Camp de Tarragona, i també als de la resta de l'arquebisbat. Havent realitzat una anàlisi exhaustiva de tots els manuals que es conserven de l'any 1355 constatem aquesta realitat, tot i que en alguns les notícies són més explícites i més riques que en uns altres. En els més senzills tan sols trobem el canvi de datació, passant del sistema de la calendació i de l'Any de l'Encarnació, simplement anotant la data amb el nou sistema. És el cas d'Alcover, on a partir del dia 1 de maig de l'any 1355 abandonen la calendació¹³⁷. L'any 1356 el trobem canviat ja al mes de gener. A l'Aleixar¹³⁸ es comença a aplicar a partir del dia 28 d'abril, i a La Selva a partir del primer dia de maig, tot i que el canvi d'any encara s'ha produït a les 8 kalendes d'abril¹³⁹. A

¹³⁶ Josep BLANCH, *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, vol.2, Tarragona, 1985, p.47.

¹³⁷ AHAT, Alcover 145, 1354-1356, f. 112.

¹³⁸ AHAT, Aleixar 92, 1350-1357, f.201.

¹³⁹ AHAT, La Selva 45, 1354-1355, f. 21.

Riudecanyes encara es canvia d'any al mes d'abril i la calendació no desapareix fins al mes d'agost¹⁴⁰.

A altres notaries de fora del Camp de Tarragona, però igualment pertanyents a la mateixa demarcació diocesana veiem com s'abandona també la calendació, encara que en alguns casos amb certa timidesa, com a Conesa¹⁴¹. Citem els casos de la Guàrdia dels Prats¹⁴², Barberà de la Conca¹⁴³ o Capafonts¹⁴⁴, en els quals ben aviat s'abandona la calendació i l'Encarnació per a implantar, sense massa anotacions ni superfluitats, el sistema emanat del sínode esmentat.

Al costat d'aquestes referències tan simples en trobem altres de més complexes, com la notificació que localitzem a Reus, la qual es refereix a la normativa sorgida del sínode del mes d'abril¹⁴⁵:

Anno A Nativitate¹⁴⁶ Domini Millesimo CCC^o Quinquagesimo quinto. Cum reverendissimus dominus dominus (sic) archiepiscopus Terracone, in Sacra Sinodo ordinasset sive constitutionet fecisset uod omnis stila sive nota in scripturis tam publicis quam privatis poneret in kalendario diem, locum, mensem, numerum dierum dimissis kalendis, nonis et idus et incipere annum a Nativitate Domini, ideo ego,

¹⁴⁰ AHAT, Riudecanyes 123, 1354-1355.

¹⁴¹ AHAT, Conesa 52, 1353-1355, f. 120. Hi ha el canvi d'any a les 8 kalendes d'abril. Però en la diligència d'obertura del llibre, f.2, l'escrivent ha ratllat l'expressió *ab Incarnatione*, tot i que és un sistema que encara s'utilitza en gran part del llibre. Vegi's Conesa 53, anys 1355-1357, on des dels primers folis ja consta l'any de la Nativitat i sense la calendació.

¹⁴² AHAT, Guàrdia dels Prats, 84, 1355-1356.

¹⁴³ AHAT, Barberà de la Conca, 52, 1352-1359.

¹⁴⁴ AHAT, Capafonts 9, 1353-1355.

¹⁴⁵ AHCR, Prot. Notarials, C.13, Ll.1354.

¹⁴⁶ *A Nativitate* apareix sobreposat a la frase, com si l'escrivent encara no hagués agafat el costum, similar al que diem més amunt seguint l'exemple de Conesa (nota 141).

Petrus Mir, notarius de Reddis, volens obedire constitutionem predictam incepti facere kalendarium predictum ut sequitur.

Uns folis abans, corresponents a les 9 kalendes d'abril (24 de març) consta l'any 1354 i a les 3 nones d'abril (3 d'abril) ja consta l'any 1355. No obstant comença aplicar-se la nova normativa el dia 4 de maig de 1355 de l'any de la Nativitat del Senyor, que és quan trobem aquesta anotació. És de destacar que la paraula *Nativitate* està interliniada, com si el notari l'hagués oblidat de posar, segurament per costum. Si interessant és aquesta notícia de Reus, més enllà dels confins del Camp de Tarragona, però mantenint-nos en els límits de l'arxidiòcesi, localitzem encara una anotació més completa. Es tracta d'un manual de la parròquia del Vilosell¹⁴⁷:

Die veneris, XXIII die mensis aprilis anno /a Nativitate/ Domini M° CCC° L° Quinto, sacrosanto Sinodo celebrante fuit ordinatus et expresse mandatum ('sub pena excommunicationis', està ratllat) per Reverendum Patrem Nostrum ffratrem Sançius, miseracione divina, archiepiscopum Terrachone, quod, quolibet rector et vicarius, notarii publici habeant ponere die pro data in quibuslibet instrumentis et aliis publicis scripturis et non kalendarium et est computare dies, mensis, quot fuerint et in dicta data ponere et quod incipiunt sic: Actum est hoc die veneris vel sabbato X vel XII die, talis mensis, Anno a Nativitate Domini M° CCC° L° Quinto et incipiant semper Annun in die Nativitatis (Circumcisionis, ratllat), Domini. Scriptum fuit hoc per Dominicus de Penafreyta, presbiterum et notarius publicus de Velosello pro venerabili Bernardo Baiuli, rector.

El rector explica el motiu del canvi del sistema de datació i ho anota de manera que hom entengui la nova situació. Havent revisat tots els llibres d'aquest període, incloent tots els de l'arquebisbat i no limitant-nos als del Camp de Tarragona, constatem el canvi del sistema de datació, tot i que en cap d'ells s'han conservat els folis corresponents als mesos de març, abril i maig on, possiblement hi haguessim localitzat aquestes qüestions.

¹⁴⁷ AHAT, Vilosell, 10, anys 1354-59. Aquesta notícia la trobem transcrita a Salvador RAMON; Manel M. FUENTES, *Inventari dels protocols notariais de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona*, Barcelona, 1987, p.11.

Capítol 4: L'ESCRITURA EN ELS MANUALS NOTARIALS.

4.1. L'escriptura gòtica: consideracions generals.

El període de temps que abarca la nostra tesi es troba definit per un element fonamental¹. Ens referim a l'escriptura, qüestió primordial a l'hora de parlar de notariat i, en termes generals, de qüestions relacionades amb l'evolució que es dona en la societat medieval a partir del segle XII. Aquests canvis també afecten a la cultura escrita i a la seva pràctica, la qual passa per un període en el que abandona el clos monacal per a sortir al carrer i ampliar el seu espai d'actuació. Hi ha un augment de la lectura i sobretot de l'ús de l'escriptura, que començarà a ésser útil a la societat baixmedieval, a àmplies capes de la població, deixant de ser monopoli d'un cercle molt reduït –monjos, capítols catedralicis...-. Els mercaders i també els notaris entraran a formar part dels grups lletrats. Els uns per a portar a terme els seus negocis i controlar els

¹ Alguns plantejaments d'aquest apartat estan extrets de Alessandro PRATESI, "Gli studi di Paleografia latina negli ultimi dieci anni", a *II Convegno dell'Associazione Italiana Paleografi e Diplomatisti*, publicat a "Studi di Storia Medioevale e di Diplomatica" (Milano), 8(1984), p. 59- 69, on hi ha un estat de la qüestió sobre la bibliografia paleogràfica i les noves tendències d'estudi de la Cultura Escrita. També Vittorio DE DONATO, *Paleografia e Historia*, "Quaderni Medievali" (Bari), 1 (1976), p. 87-94, on es plantegen diverses qüestions relacionades amb la difusió social de l'escriptura i la funció d'aquesta dins de cada societat. No obstant el canvi d'orientació de la Paleografia va venir l'any 1977 a *Alfabetismo e cultura scritta nella storia della società italiana*. Atti del Seminario tenutosi a Perugia, 29-30 marzo 1977, Perugia, università degli Studi, 1978 (alguns dels treballs es troben publicats a "Quaderni Storici" 38(1978), en un monogràfic centrat precisament en l'alfabetisme i la cultura escrita. Són fonamentals els treballs d'Armando Petrucci, el qual duu a terme les seves recerques entorn de la difusió de la cultura escrita en les diferents societats, sobretot *Storia della scrittura e storia della società*, "AEM" 21(1991), p. 309-322. Alguns dels seus treballs els citem en el text, i remarquem que resulta de lectura obligada un recull recent d'aquests estudis titulat *Alfabetismo, escritura, sociedad*, Barcelona, 1999. A nivell hispànic tenim repassos a la producció bibliogràfica a Francisco M. GIMENO BLAY; José TRENCHS ÓDENA, *La Paleografía y la Diplomática en España*, "Hispania" L/2, n. 175(1990), p.459-472, i també IDEM, *La escritura medieval de la Corona de Aragón (1137-1474)*, "AEM", 21(1991), p.493-511. Les noves tendències en la disciplina paleogràfica van ser posades en evidència per Francisco M. GIMENO BLAY, *Las llamadas ciencias auxiliares de la Historia: ¿Errónea interpretación?*, Zaragoza, 1986.

comptes²; els altres per assajar i estrenar les noves formes contractuals que una societat en desenvolupament necessita i demana. L'escriptura, com tantes altres coses a la Baixa Edat Mitjana, entra en l'àmbit dels laics, i l'Església perd el monopoli que tenia des de sempre sobre aquella³.

És una època en la que coincideix la creació d'institucions tan importants com les universitats, els municipis i el notariat, que comporten unes noves necessitats que afecten, per exemple, a la producció de llibres⁴. Però a la vegada són institucions que ajuden al desenvolupament de l'escriptura i a la seva difusió, com el paper jugat per les universitats en l'ensenyament de l'escriptura i l'aprenentatge de l' *Ars dictandi*⁵, així com en la difusió de tipus gràfics concrets, com la *littera bononiensis*, identificada plenament amb l'Estudi General de Bolonya⁶. Aquesta es transforma al segle XIII passant de la

² Jacques STIENNON, *Paléographie du Moyen Âge*, Paris, 1973, p. 21-22. IDEM, *L'écriture*, Turnhout, 1995, p. 56.

³ Un dels aspectes que hem treballat d'aquesta època és la religiositat i l'espiritualitat, que també passa a tenir una incidència més forta en els laics a la Baixa Edat Mitjana. Cfr. Daniel PIÑOL ALABART, *A les portes de la mort*, Reus, 1998, p. 46-50. M. José AZEVEDO SANTOS, "Os 'clérigos-notários' em Portugal (séculos XI-XII)", a Maurilio PÉREZ GONZÁLEZ (coord.), *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 11-14 de Noviembre de 1997)*, León, 1998, p. 25-37. Referint-se al segle XII diu: "Será, enfim, o tempo de um Portugal mais culto, mais desenvolvido, mais alfabetizado, onde talvez todos os clérigos sabiam escrever, mas já nem todos os que sabiam escrever eram clérigos", p. 37.

⁴ Bernhard BISCHOFF, *Paléographie. De l'Antiquité Romaine et du Moyen Âge Occidental*, Paris, 1993, p.245-256. Afirmar que la producció librària pateix un canvi profund, tal vegada el més important de tota la seva història. M.C. ÁLVAREZ MÁRQUEZ, *Escritura latina en la Plena y Baja Edad Media: la llamada 'gótica libraria'*, "Historia. Instituciones. Documentos" (Sevilla), 12(1985), p. 384-386.

⁵ Istvan HAJNAL, *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*, Budapest, 1959², p. 50-51; 154-179. Tot i que hi ha notaris que aprenen l'ofici a casa d'un altre notari aquest autor remarca com n'hi ha que estudien en les universitats italianes, participant de tot el renaixement cultural esdevingut a partir del segle XII.

⁶ B. PAGNIN, *La littera bononiensis. Studio paleografico*, "Atti del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti", (Venezia), XCIII, parte II (1933-34), p. 1593-1665. En aquesta línia van els treballs de Gianfranco ORLANDELLI, "Ricerche sulla origine della *littera bononiensis*: scritture documentari bolognesi del secolo XII", p. 95-144; "*Littera nova e littera*

littera antiqua a la *littera nova*, és a dir, l'escriptura dels notaris bolonyesos, que rebrà poc a poc les influències de l'Europa Transalpina evolucionant i adquirint les característiques de l'escriptura notarial cancelleresca, que perdura fins al segle XV. És un ensenyament en el que participen gran part dels notaris italians, amb el que aprenen també a confeccionar els documents. Un temps en el que fan acte de presència novetats com les tendències jurídiques itàliques, el renaixement comercial i urbà, tenint com una de les conseqüències una demanda més important de documentació i, en definitiva, una burocratització creixent de la vida quotidiana, al que Petrucci hi afegeix l'augment de la producció de llibres i productes escrits així com la seva circulació⁷. Entre els protagonistes d'aquest procés hi ha precisament els notaris i els comerciants, i l'escenari la ciutat baixmedieval, amb totes les seves característiques⁸.

La necessitat de tancar transaccions en una societat que cada vegada es va fent més laica suposa una creixent intervenció de l'autoritat de la qual depèn en definitiva l'autenticitat de l'acte: el poder públic. D'aquí l'aparició d'un notariat públic i el naixement del principi de registració, que es materialitza en

antiqua fra glossatori e umanisti", p.211-236; "Origini del gotico e scritte scolastiche", p.249-254, publicats en un recull d'articles del mateix autor sota el títol *Scritti di Paleografia e Diplomatica*, Bologna, 1994.

⁷ Armando PETRUCCI, "Leer en la Edad Media", a IDEM, *Alfabetismo, escritura, sociedad*, Barcelona, 1999, p. 183-196. IDEM, *Medioevo da leggere*, Torino, 1992, p. 9. "Nel basso Medioevo, dal Duecento in avanti, il quadro fu totalmente modificato. La produzione di documentazione aumentò enormemente, non solo in Italia, ma in tutta l'Europa. Le tipologie dei documenti, soprattutto pubblici, si articularono e si differenziarono, dai più solenni, di carattere beneficiario, ai più semplici, di natura amministrativa. La funzione giuridica e sociale della documentazione scritta si allargò a comprendere non soltanto la tutela della proprietà privata, ma anche a regolare complessi rapporti economici (prestiti, costituzioni di società, ecc.), e giuridici fra due o più persone private e fra cittadini e pubblici poteri, anche sulla base della riscoperta e della piena adozione del diritto romano".

⁸ Francisco M. GIMENO BLAY, *La escritura gótica en el País Valenciano después de la conquista del siglo XIII*, València, 1985, p. 66. Giorgio COSTAMAGNA, *Perchè scriviamo così*, Roma, 1987, p.97-111. Giorgio Raimondo CARDONA, *Antropología de la escritura*,

el procés de redacció de l'instrument notarial⁹. Petrucci relaciona aquesta qüestió amb l'augment de la producció documentària i que té com a conseqüència també la laicització del notariat¹⁰.

El factor social és doncs fonamental per a entendre el desenvolupament de l'escriptura i afecta també a un altre element a tenir en compte. Es tracta dels elements gràfics, de l'estètica de l'escriptura. El període en que ens centrem està ocupat, gràficament, per l'escriptura gòtica, iniciant-se els primers indicis cap a finals del segle XI¹¹. Es caracteritza la nova escriptura per unes línies més rectes, un contrast entre els traços gruixuts i els prims, i els pals de les lletres que descansen sobre la línia d'escriptura *-i, r, d, h, f, s* llarga- s'enriqueixen amb traços addicionals, estètica que alguns autors han relacionat amb l'evolució de l'arquitectura i l'aparició dels arcs ogivals¹². No obstant cal tenir en compte que en els països europeus de la ribera Mediterrània l'escriptura gòtica adoptarà unes formes més arrodonides i no tan anguloses, de manera que a la Península Itàlica sorgirà un tipus gràfic anomenat *rotunda*¹³.

Barcelona, 1999 (1ª Reimp.), p. 95. L'escriptura, en termes generals, té un dels seus dominis en les transaccions econòmiques, i l'escenari és el mercat i la ciutat.

⁹ Henri-Jean MARTIN, *Storia e potere della scrittura*, Bari, 1990, p.81.

¹⁰ Armando PETRUCCI, *Medioevo da leggere...*, *op.cit.*, p.10-13.

¹¹ Bernhard BISCHOFF, *Paléographie...*, *op.cit.*, 1993, p. 154-163. Giulio BATTELLI, *Lezioni di Paleografia*, Città del Vaticano, 1999, p. 203-214. Giorgio CENCETTI, *Lineamenti di Storia della scrittura latina*, Bologna, 1997², p. 184-188. Jacques STIENNON, *Paléographie...*, *op.cit.*, p.107-109. Robert MARICHAL, "La escritura latina y la civilización occidental del siglo I al siglo XVI", a Marcel COHEN; Jean Sainte FARE GARNOT, *La escritura y la psicología de los pueblos*, México, 1968, p. 232-250.

¹² Henri-Jean MARTIN, *Storia e potere...*, *op.cit.*, p. 151. Al Nord d'Europa es va desenvolupar l'escriptura en relació amb l'arquitectura gòtica, on tot era concebut per a sostenir l'estructura de la construcció. El mateix succeeix amb l'escriptura, que tendeix a traduir l'estructura de la paraula. Giorgio Raimondo CARDONA, *Antropologia...*, *op.cit.*, p. 198-199.

Pel que fa a la Corona d'Aragó cal citar l'obra de Josefina y M. Dolores Mateu Ibars, on dediquen un apartat a l'escriptura a l'Edat Mitjana¹⁴. També dir que l'escriptura gòtica ha estat àmpliament i exhaustivament analitzada per Gimeno Blay, el qual afegeix a més un repàs a la bibliografia sobre el tema¹⁵. Es fa ressò de les dificultats que hi ha per a estudiar la Paleografia al País Valencià per la manca d'estudis així com el fet que els manuals de Paleografia es centren més aviat en l'escriptura gòtica a la Corona de Castella, tractant molt de passada o gens el cas de la Corona aragonesa. Una bona síntesi es troba en un treball sobre l'evolució de l'escriptura a les terres gironines que inclou un apartat sobre l'evolució de l'escriptura¹⁶. En relació amb l'evolució vers l'escriptura gòtica s'apunta la qüestió de la cursivització, essent aquesta una de les característiques de l'escriptura catalana, tot i que no exclusiva d'ella¹⁷. La cursivitat també era característica de l'escriptura que utilitzaven els notaris, els mercaders i els lletrats en general, amb més força a partir del segle XIII¹⁸. A aquestes característiques cal afegir-hi el mòdul petit, astes ascendents i descendents que acostumen a rematar-se amb corbes, una certa tendència a

¹³ Giorgio CENCETTI, *Lineamenti...*, *op.cit.*, p.191ss.

¹⁴ Josefina y M.Dolores MATEU IBARS, *Colectánea Paleográfica de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1991, p.45-56.

¹⁵ Francisco M. GIMENO BLAY, *La escritura gòtica...*, *op.cit.*, p.19; 25-55.

¹⁶ M. Josepa ARNALL I JUAN; Josep M. PONS GURI, *L'escriptura a les terres gironines (segles IX-XVIII)*, vol.1, Girona, 1993, p.34-38.

¹⁷ M. Teresa CARRASCO LAZARENO, "La escritura semicursiva en la documentación particular castellana del siglo XIII", a Maurilio PÉREZ GONZÁLEZ (Coord.), *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 11-14 de Noviembre de 1997)*, León, 1998, p. 307- 315.

¹⁸ Luisa MIGLIO, *L'altra metà della scrittura: scrivere il volgare (al'originie delle corsive mercantili)*, "Scrittura e civiltà" (Roma), 10(1986), p. 85-114. A la mateixa revista hi ha un article de Giovanna NICOLAJ que tracta el tema de l'escriptura dels notaris: *Alle origini della minuscola notarile italiana e dei suoi caratteri storici*, p. 49-82.

l'arrodoniment i algunes lletres amb característiques especials –la g en forma de 8-.

Per al cas que ens ocupa cal dir que s'intueixen les característiques de la gòtica catalana¹⁹ a partir del regnat de Pere el Catòlic, completant-se el procés de canonització durant el regnat de Jaume I, quan l'escrivania es decanta per la cursivitat en contra de l'escriptura llibraria, i mantenint-se fins al 1380 aproximadament. Cal apuntar però les diverses variacions personals i les diverses mans. La lletra catalana no és una alternativa, sinó que esdevé el model oficial, arribant a expansionar-se per ultramar cap a altres escrivanies oficials i també als escriptors privats. A nivell gràfic l'escriptura catalana és gòtica perquè presenta un angle oblic respecte la línia d'escriptura, però no arriba a trancar les corbes. El seu origen es troba a Barcelona i arriba a Sardenya, segons els estudis de Casula, a través dels documents reials²⁰.

¹⁹ Nomenclatura elaborada per Francesco C. CASULA, *Osservazioni paleografiche e diplomatiche sulla Cancelleria di Giacomo I il Conquistatore*, "Archivi e Cultura" anno XI. Gennaio.dicembre, 1977, p.15. FRANCISCO GIMENO BLAY, *La escritura...*, *op.cit.*, p.84-95. Es refereix a la polèmica per la nomenclatura entre aragonesa i catalana.

²⁰ Francesco C. CASULA, *Breve storia della scrittura in Sardegna*, Cagliari, 1978, p.93-100; 145-147. IDEM "Breve storia della scrittura documentaria in Sardegna nell'epoca aragonesa", a Josefina y M. Dolores MATEU IBARS, *Colectánea...*, *op.cit.*, p. 153-156.

4.2. L'escriptura dels notaris.

El paper que juguen els notaris en el desenvolupament de l'escriptura i la seva difusió a la Baixa Edat Mitjana és prou evident. Els notaris són uns professionals que fan de l'escriptura la seva eina habitual de treball. Notariat i escriptura són dos conceptes que no es poden separar. Però és important tenir en compte també que aquesta connexió té lloc dins d'una societat amb un alt grau d'analfabetisme. Només uns grups reduïts saben escriure. A més, encara són més minços aquells grups que necessiten de l'escriptura per a la seva professió. En aquest context l'acte d'escriure comporta un cert prestigi social, i els notaris entren dins d'aquest grup de privilegiats, adquirint també el paper d'intermediaris²¹. Per analitzar l'escriptura que utilitzen cal veure doncs el producte de la seva activitat, és a dir, els manuals notariais. Aquests ofereixen possibilitats infinites per a la recerca, i els paleògrafs ho poden aprofitar per analitzar les darreres transformacions de l'escriptura llatina²². De fet, diu Costamagna, no hi ha una relació tan continuada ni antiga de documents com aquells que són testimonis de la cursiva utilitzada pels notaris en les seves imbreviatures. També Gimeno Blay posa de manifest la importància dels documents notariais, en aquest cas per a analitzar l'escriptura gòtica al País Valencià. Utilitza també documentació reial per tal de poder establir comparacions amb l'escriptura dels notaris, concloent amb la idea de que els territoris anexionats a la Corona d'Aragó van rebre una transmissió o imposició

²¹ Rosa M. BLASCO MARTÍNEZ, *Una aproximación a la institución notarial en Cantabria*, Santander, 1990, p. 151-154.

²² Giorgio COSTAMAGNA, "Evoluzione della corsiva notarile genovese nei secoli XVI e XVII", a *Miscellanea in memoria di Giorgio Cencetti*, Roma, 1973, p.191-194.

d'un tipus escripturari determinat²³. És un mètode utilitzat també per Luisa D'Arienzo per tal d'analitzar el pas vers l'escriptura humanística a Catalunya. Utilitza la documentació de la Cancelleria tot comparant-la amb els protocols notarians, establint a més unes interessants relacions gràfiques entre els dos centres escriptors que produeixen aquests documents. El lligam passa precisament per l'advertència que fa D'Arienzo dient que cal tenir present que els escriptors de la Cancelleria eren notaris i que, per tant, l'escriptura cancelleresca parteix d'una base gràfica necessàriament notarial²⁴.

Passant ja a tractar el tema que ens ocupa, l'escriptura dels notaris, cal dir d'entrada que ens trobem amb unes característiques peculiars, marcades per la cursivitat²⁵. A partir de la segona meitat del segle XII es constata l'aparició d'una escriptura cada vegada amb més lligadures i nexes i realitzada amb més rapidesa. Una de les causes d'aquesta cursivitat és l'expansió de l'activitat econòmica a l'Europa medieval. Un camp on l'escriptura serà primordial per a dur a terme certes activitats i on es pot aplicar el que diu Pirenne de que la cursiva és característica de les civilitzacions que tenen l'escriptura com a indispensable per a tots els actes de la vida social²⁶. Estudis sobre altres

²³ Francisco M.GIMENO BLAY, *La escritura...*, *op.cit.*, p.58-64.

²⁴ Luisa D'ARIENZO, "Alcune considerazioni sul passaggio della scrittura gotica all'umanistica nella produzione documentaria catalana dei secoli XIV e XV", a *Studi di Paleografia e Diplomatica*, Padova, 1974, p. 199ss.

²⁵ Dins de l'evolució de l'escriptura ha tractat el tema de la cursivitat Emmanuele CASAMASSIMA, *Tradizione corsiva e tradizione libraria nella scrittura latina del Medioevo*, Roma, 1988. Un llibre en el que es contraposa continuament l'escriptura librària i la documentària, tot i que també es mostren moments d'acostament entre aquestes dues tipologies, com ara al segle XII. Anteriorment, aquest mateix autor, havia tractat el tema a "Scrittura documentaria dei notarii e scrittura libraria nei secoli X-XIII. Note Paleografiche", a *Il notariato nella civiltà toscana. Atti di un convegno*, (maggio, 1981), Roma, 1985, p. 61-122.

manuals notariais catalans porten a concloure que estem al davant d'una escriptura qualificada de notular, és a dir, pròpia dels manuals notariais, pròpia dels notaris. Hom es refereix al fenomen de la cursivitat a l'hora de parlar d'aquesta escriptura, ja que fou a partir del segle XIII en que els notaris, i també els mercaders i els lletrats en general, començaren a escriure correntment. Respecte la cursivitat tenim unes mostres ben evidents en els llibres notariais, tot i que encara no trobem l'exageració que es palesa en els segles XVI-XVII²⁷. Diversos estudis sobre els llibres notariais apunten aquestes qüestions, tot i que no aprofundeixen donat que no són treballs sobre l'escriptura sinó transcripcions dels manuals notariais més antics. Així, del manual d'Alcover de l'any 1228 es diu que presenta característiques de la pre-gòtica catalana de finals del segle XII i principis del XIII, com una degradació de la post-carolíngia. Presenta una cursivitat pròpia de la seva condició de notular²⁸. Aquest és doncs potser el distintiu més important de l'escriptura notular, de manera que alguns autors la qualifiquen de típica o pròpia dels manuals de l'època. Aquestes característiques van persistir al llarg del segle XIV²⁹, perdurant encara en els llibres de principis del segle XV³⁰.

²⁶ Jacques STIENNON, *Paléographie...*, *op.cit.*, p.110ss. Cita el treball d'Henri PIRENNE, *L'instruction des marchands au Moyen Âge*, "Annales d'histoire économique et sociale", (Paris), t.I (1929), p.13-28.

²⁷ Henri-Jean MARTIN, *Storia e potere...*, *op.cit.*, p.150-152.

²⁸ A.A.D.D., *Manual d'Alcover*, "Rubrica" III(1989), p.162.

²⁹ Luisa D'ARIENZO, "Alcuni considerazioni...", *op.cit.*, p. 202-203.

³⁰ Laureà PAGAROLAS, *El Protocol del notari Bonanat Rimentol (1351)*, Barcelona, 1991, p. 20. Pere PUIG USTRELL, *Capbreu primer de Bertran acòlit, notari de Terrassa (1237-1242)*, vol. 1, Barcelona, 1992, p.22-23. Es tracta d'una pre-gòtica catalana de tipus notular, d'aspecte cursiu i usual en els llibres notariais i els registres cancellerescos de l'època. Reflecteix la mateixa tècnica paleogràfica d'altres escrivanes catalanes. Gener GONZALVO et alii (eds.), *el protocol del notari Pere de Folgueres (Capibrevium notularum, 1338)*, Barcelona, 1996, p. 14. Rafel GINEBRA MOLINS, (ed.), *Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-133)*, vol. 1, Barcelona, 1998, p. 19. Miquel FORRELLAD SOLÀ, *Manual de Francesc Ajac, notari de Sabadell, 1400-1402*, Barcelona, 1998, p.21-22.

El treball ja citat sobre l'escriptura a Girona analitza alguns facsímils amb escriptura dels notaris, tenint com a primer exemple un llibre de Santa Pau, dels anys 1273-88³¹. L'escriptura d'aquest manual la qualifiquen de pre-gòtica de tipus notular, amb un aspecte arcaïtzant. Els altres exemples, a banda de les característiques individuals que puguin dir de cada un, es refereixen a l'escriptura gòtica catalana de tipus notular. En un manual gironí dels anys 1334-35 (làmines 91, però també en les làmines 92 i 95) adverteixen els autors de l'estudi que hi ha unes astes descendents punxegudes, pròpies de la lletra bastarda, que concorren en el text amb les que presenten llaç.

4.2.1. Les diverses mans en els manuals.

Una de les dificultats a l'hora d'analitzar l'escriptura notarial rau en la identificació de les diverses mans que intervenen en la confecció d'un manual³². Observem variacions en un mateix llibre que no sabem si responen a diversos escriptors o són variants d'una mateixa mà. Al respecte diu Gimeno Blay que seria bo conèixer si les variants que s'aprecien en les escrivanes tenen alguna relació amb el canvi de posició i situació jurídica dels escriptors i notaris. Caldria veure, si un escriptor que treballa a les ordres d'un notari copia el model gràfic del seu superior, així com comprovar si aquest model és

³¹ M. Josepa ARNALL; J.M. PONS GURI, *L'escriptura...*, *op.cit.*, làm. 62. Les altres làmines que hem revisat són la 64, 66, 68, 69, 72, 77, 79, 86, 91, 92, 95, que entren dins del període que abarca la nostra tesi.

³² A nivell general hi ha una breu reflexió sobre aquesta qüestió a Jacques STIENNON, *L'écriture...*, *op.cit.*, p.97-101. Sobre el mateix problema aplicat als manuals notariais ligurs del segle XII hi ha el treball de Mattia MORESCO; Gian Piero BOGNETTI, *Per l'edizione dei notai liguri del secolo XII*, Genova, 1938, p. 41-49.

abandonat per un altre de més personal en el moment en que l'escrivent passa a regentar una notaria tot ostentant el càrrec de notari públic³³. Treballant a la seva oficina el nou notari interpretarà els models escriptoris en ús, possiblement els utilitzats a la cancelleria, interpretació que donarà lloc al naixement de l'escriptura usual, la personal d'un notari determinat en un moment concret³⁴.

Dins d'aquests plantejaments cal tenir en compte allò que Stiennon anomena la personalitat de l'escrivent, tot i que també no s'ha de perdre de vista el seu entorn, el context que envolta l'activitat escripturària. El medi forneix l'escrivent d'uns materials però també d'un nivell intel·lectual, factors tots ells que poden arribar a exercir una acció sobre la forma de concebre l'escriptura. A la vegada haurem de veure la situació social de la persona que escriu, en aquest cas el notari, els instruments de treball i la natura dels documents que ha de copiar. No és indiferent si l'escrivent és laic, clergue o monjo, si treballa en grup o tot sol...³⁵. Conflueixen doncs en aquestes variacions, i també en tot el

³³ Francisco M. GIMENO BLAY, *La escritura...*, *op.cit.*, p.66-69.

³⁴ Giorgio CENCETTI, *Lineamenti...*, *op.cit.*, p.53-54. "In ciascuna epoca e in ciascun luogo gli atteggiamenti delle scritture spontanee dei singoli individui (le «mani», le «calligrafie» di ciascuno) possono essere più o meno diversi: hanno, peraltro, tutte qualche cosa in comune, se non altro il modello ideale, lo schema, lo stampo, si potrebbe dir quasi l'idea platonica dei segni alfabetici. Questa comunità, questa costanza delle scritture individuali, che in certo modo le comprende tutte epperò non può essere costretta e configurata in regole precise e inderogabili, ma pure ha caratteri suoi propri e uniformi, costituisce la *scrittura usuale* di quel tempo e di quel luogo. È facile comprendere come, dato questo suo carattere, essa sia aperta all'opera di tutte le *tendenze* grafiche, cioè di quei fattori, talora imponderabili, ma per lo più dovuti a motivi estetici o a ragini materiali (per es.: l'uso dello stilo piuttosto che della penna, la maggiore o minor scorrevolezza della carta, il modo di tenere la cannuccia, ecc.) che portano a scrivere con caratteri ora inclinati, ora rotondeggianti, ora acuti, ora molto astati, ora poco e via dicendo".

³⁵ Jacques STIENNON, *Paléographie...*, *op.cit.*, p.16-20.

sistema gràfic del moment, la intersecció de dos eixos: el de la cultura i l'eix de la personalitat³⁶.

És evident que els notaris participen d'un context peculiar, molt diferent del dels monjos dels *scriptoria* altmedievals, aquells copistes que reproduïen llibres per a ser llegits per uns quants. Participen d'un desenvolupament cultural, social i econòmic importantíssim que exerceix una forta influència en la forma de confeccionar els documents i també en la forma d'escriure.

En els manuals notariais es fa evident el *ductus* de cada escriptor, element important per a identificar cada mà³⁷. Tenint en compte aquests aspectes generals que són al rerafons d'aquest capítol hem intentat aïllar les diverses mans quan ha estat possible, tot i que hem de reconèixer que no és una tasca gens fàcil. També reconeixem que el que puguem concloure en aquest apartat no és, ni molt menys, definitiu. A grans trets tenim uns manuals en els que podem identificar de forma clara 4 mans³⁸. En altres es fa més evident la varietat tot i que hem de dir que hi ha altres dades que ajuden a identificar les diverses mans³⁹. En aquest cas d'Alcover anem trobant diferents anotacions que indiquen la mort d'un notari o l'inici de les tasques d'un altre. Així per exemple veiem com fins al foli 24 v., moment en que consta la mort del notari Guillem Cornet, hi ha una escriptura que desapareix de repent. Al foli 25, mentrestant, hi ha una mà interina, que podria ser la de Bernat Aalball, notari públic

³⁶ Giorgio Raimondo CARDONA, *Antropologia...*, *op.cit.*, p.196.

³⁷ Giorgio CASAMASSIMA, "Scrittura documentaria...", *op.cit.*, p. 66-70.

³⁸ AHAT, Alcover 2, 1245-1247.

d'Alcover pel rector Ferran Joan, nom que consta en un instrument del foli 26. Aquesta mà només redacta uns pocs instruments per a deixar pas a una tercera mà, que identifiquem com la de Guillem Gispert amb algunes variacions, reapareixent en 2 bifolis descosits que tenen l'anotació: *Anno Domini M^oCCC^o XX° Sexto. Notule Guilelmi Gisperti*(folis 69-72). Cal dir però que entre els instruments redactats en aquests fulls separats n'hi ha de redactats amb una altra escriptura lleugera i molt diferent. Un altra mà apareix en el moment en que ens construa en Guillem Gispert com a notari públic pel rector Bonanat d'Almenar (l'anterior rector, en Ferran Joan, ha mort al mes de novembre del 1326, segons una nota inserta al f. 121 v., i es fa càrrec de la rectoria el dit Almenar). Una altra nota redactada al mes de desembre del mateix any (f. 128), ens adverteix de l'inici de l'activitat d'un nou notari, en Ramon de Romagosa, cosa que es manifesta en un canvi d'escriptura. Aquesta presenta un mòdul més petit però amb les mateixes característiques que la resta de mans del manual. Sí que notem diferències en els elements externs dels instruments, com per exemple l'espai considerable que deixa aquest escrivà entre les nòtules, cosa que no havíem trobat encara en tot el llibre i que a partir d'ara serà la tònica dominant.

Un altre cas d'Alcover és un llibre en el que consta, pel títol que hi ha a la coberta de pergami, que hi han treballat tres persones: *Notule Iacobi Mercader, Ianuarii Farnós et Iohanni Poncius*⁴⁰. Més endavant (f.10) una nota diu: *In presencia mei Iacobus Mercader, sub Ianuarie Farnós, notarius publicus in villa de Alcoherio pro domino Martino Garcia de Viana, rector*

³⁹ AHAT, Alcover 127, anys 1325-1326.

eiusdem ecclesie. Malgrat aquestes anotacions que ens permeten intuir el personal que treballa a l'escrivania comuna alcoverenca a finals del segle XIII només hem pogut identificar dues mans. Una és més arrodonida que l'altra.

Pel que fa a Alcover i La Selva tenim uns avantatges que no trobem a Reus, Valls o Tarragona. Gran part dels llibres alcoverencs i selvatans conserven encara les cobertes de pergamí o, com a mínim, alguns dels primers fulls en els que hi trobem el nom dels notaris corresponents. Això fa que puguem identificar, com a mínim, a quin notari correspon cada llibre, tot i que en la majoria de casos es fa difícil determinar cada una de les mans que hi participen.

4.2.2. Morfologia de les lletres.

Per tal de copsar totes les característiques de l'escriptura en els manuals notariais cal parar atenció també a la morfologia de la lletra. Malgrat les dificultats que ja hem apuntat anteriorment, hem intentant individualitzar les diferents variants escriptòries de cada un dels llibres que hem treballat. A partir d'aquí hem obtingut una sèrie d'abecedaris que presentem al final, a l'apèndix n. 2 juntament amb uns quadres en els que recollim els principals nexes i enllaços. De tots aquests abecedaris en fem una síntesi tot repassant les principals característiques de cada grafia. Cal remarcar però que es fa difícil sintetitzar per les diverses variacions i mans que anem trobant en els diferents llibres. També és difícil a causa de la dispersió de varietats, les quals, a més, no segueixen una línia evolutiva clara dins de l'escriptura gòtica en

⁴⁰ AHAT, Alcover 111, anys 1291-1292.

general. Més aviat ens trobem amb models que presenten unes característiques clarament gotitzants, fins i tot els exemples més antics, els de mitjans del segle XIII⁴¹.

A: en el primer terç del segle XIII trobem formes arrodonides que estan més properes a l'escriptura carolina que a la gòtica. Es tracta encara d'una lletra formada per una panxa molt arrodonida i un dors que a voltes deixa de ser rectilini per a passar a una certa corbatura. Aquesta característica no la perdrà mentre la lletra a presenti aquesta forma, la qual la trobem encara a finals de la centúria⁴². Aquesta forma és la que trobem sempre en la versió majúscula, perdurant més enllà del segle XIII, a vegades amb traços rectilinis, i amb un mòdul més gran i amb un llaç més acusat a la part superior, característica que no trobem en aquesta lletra en la seva forma minúscula⁴³.

Més endavant, amb certa regularitat a partir del segon decenni del segle XIV, va apareixent poc a poc la lletra a formada per un traçat diferent del que acabem d'exposar. Es tracta d'una forma que perd el llaç superior, amb el punt d'atac a la panxa, formada aquesta per dos traços, generalment el primer més gruixut que el segon, establint-se un fort contrast; un tercer traç es troba al dors de la lletra que arrenca de la part superior per a descendir fins a la línia d'escriptura i anant a buscar la lletra següent. Els enllaços es fan sempre amb

⁴¹ Seguim el vocabulari emprat per Josep M. PONS GURI; M. Josepa ARNALL, *L'escriptura...*, *op.cit.*, p. 47- 52.

⁴²AHCR, Reus 3, 1299-1300. Hi ha dos mans, en les quals trobem aquesta forma de la lletra a.

⁴³ AHAT, Alcover 111, 1291-1292. La trobem en la mà de l'escrivent Jaume Mercader. AHAT, Alcover 139, 1345-1347. Presenta un traçat típicament gotitzant, amb forts contrastos entre els traços gruixuts i els prims.

aquest traç. Aquesta forma però, i a causa de l'evolució general de l'escriptura vers una més acusada cursivitat, perd l'ull, quedant reduït a un petit traç i del qual parteix el dors, tot quedant la base oberta. D'aquesta manera la lletra adopta una forma triangular abandonant per sempre aquelles formes arrodonides pròpies de la lletra carolina.

També observem una evolució en la lletra A, partint de la forma a que ens hem referit més amunt i arribant a exemples d'una lletra molt estilitzada, realitzada amb un sol traç. La seva característica més destacable és l'arrodoniment i l'absència total de traços rectilinis. S'inicia el traçat a l'esquerra, amb el punt d'atac en un petit ull que ràpidament ascendeix sobrepasant amb escreix la línia d'escriptura per a tornar vers aquesta a partir d'un traç descendent. Hi ha un cert contrast entre gruixos i prims, potser no tan acusat com en la forma més gotitzant d'aquesta lletra. Aquesta estètica sembla fruit de la progressiva cursivitat que adopta l'escriptura a partir del segon decenni del segle XIV, de la qual en tenim exemples a Alcover⁴⁴ i a Reus⁴⁵.

⁴⁴ AHAT, Alcover 129, 1329. El notari Pere Queralt té una escriptura molt cursiva, amb els nexes habituals. Un exemple de la seva cursivitat és la lletra A, tot i que també observem aquesta característica en la versió minúscula. La lletra e, la m, la n i la u són també exemples de la cursivitat en l'escriptura d'aquest manual.

⁴⁵ AHCR, Reus 3, 1299-1300. Notari A. AHCR, Reus 27, 1344-1345. El notari Bernat Bernardí utilitza una lletra A absolutament arrodonida, realitzada amb un sol traç i amb una base oberta.

B: és una lletra que es manté gairebé sempre amb una mateixa forma: una asta superior rectilínia que descendeix fins a la base, formant-se una panxa posteriorment, mitjançant un traç arrodonit. Partint d'aquesta forma bàsica anem trobant altres versions, algunes de les quals són pròpies d'una evolució vers una escriptura més cursiva, i altres no són més que lleugeres variacions. A finals del segle XIII apareix ja la lletra **b** amb unes línies que adopten una forma més corba que la que trobavem en el primer terç de la centúria, presentant també un contrast més fort entre els traços primis i els gruixuts. Aquesta forma presenta a vegades també un petit traç que parteix de la part superior de la panxa vers la banda dreta, sortint a buscar ja la lletra següent per tal formar-hi l'enllaç. Tenim també una forma que presenta un llaç molt acusat que es forma en l'asta superior. No és més que un traç que prové de la lletra anterior, formant-se així un enllaç, ascendint fins a la part superior, girant a l'esquerra i descendint fins a la base per acabar formant la panxa tan característica de la lletra **b**. Cal dir també que aquesta panxa a vegades apareix tancada sobre ella mateixa i a vegades apareix oberta, tot formant un petit traç vers la part dreta que ajuda a forma el nexa amb la lletra següent.

C: apareix sempre amb la mateixa forma arrodonida tot i que presenta un segon traç a la part superior que a vegades, sobretot a finals del segle XIII i principis del XIV, descendeix lleugerament sense arribar a trobar la línia d'escriptura⁴⁶. Aquest traç acostuma a presentar un contrast entre una part

⁴⁶AHAT, La Selva 2, 1294-1297. El notari Ramon Peiró presenta aquesta forma tot i que ho fo más en la majúscula. AHCR, Reus 17, 1328-1329. Notari desconegut. Acostuma a usar el petit traç superior amb una certa tendència a descendir.

gruixuda i un final més prim, a manera d'apèndix que serveix a la lletra c per a fer el nexa amb les lletres següents. Per l'evolució cap a formes més cursives trobem una altra versió d'aquesta forma, com ara la que presenta un traç superior corbat però que no tendeix a descendir. Aquesta segona forma té el punt d'atac en la part superior del primer traç, el vertical -l'altra forma té el punt d'atac a la part inferior d'aquest traç inicial-; sense aixecar la ploma del paper continua la lletra amb un segon traç que adopta la forma corbada per la part superior com a resultat de la rapidesa i cursivitat de l'execució⁴⁷.

La lletra c generalment forma enllaç a partir del traç superior amb les altres vocals, anant a buscar la part superior d'aquestes o, en el cas de la a i la e s'hi uneix a partir del primer traç d'aquestes⁴⁸.

La forma majúscula d'aquesta lletra presenta les mateixes característiques que la minúscula, tot i que afegeix un traç vertical a la part esquerra, al costat del primer traç corbat que forma aquesta lletra. És un traç afegit que a principis del segle XIV és on hi ha el pun d'atac de la lletra, iniciant-se el traçat per la part superior d'aquesta línia, descendeix fins a la línia d'escriptura i ascendeix per la part esquerra fins a girar vers la dreta donant la forma característica d'aquesta lletra⁴⁹.

⁴⁷ AHCR, Reus 32, 1339-1340. Notari desconegut. Utilitza indistintament una i altra versió.

⁴⁸ És un enllaç que també ha localitzat E. CASAMASSIMA, "Scrittura documentaria...", *op.cit.*, quadres I, II i III. Aquest autor treballa exhaustivament el tema dels nexes i els enllaços a l'hora de parlar de l'escriptura dels notaris, treball del qual en manllevem les principals idees que exposen en el nostre text.

Cal dir també que la lletra c presenta a vegades un apèndix per tal d'indicar el so de la ç, que a vegades també és similar o igual a la lletra z. És un traç que descendeix per sota de la línia d'escriptura, adoptant generalment un pes molt lleuger. No obstant també la forma en general d'aquesta lletra canvia, ja que en molts casos s'inverteix el traçat. Aquest s'inicia per sobre de la línia d'escriptura, girant a la dreta i descendint tot dibuixant una mena de cercle obert que no es tanca sinó ue descendeix per sota de la línia d'escriptura amb l'apèndix que hem descrit més amunt. La característica més destacable d'aquest apèndix, tant de la lletra c invertida com de la convencional és la seva tendència a inclinar-se a l'esquerra, sense perdre però també la seva corbatura.

D: la primera forma que presenta aquesta lletra és la uncial, que trobem al llarg del segle XIII, tot i que va alternant aquesta forma amb la rectilínia, a vegades dins d'un mateix manual⁵⁰. La uncial presenta un extrem corbat a l'esquerra que descendeix fins a trobar altre cop l'ull de la lletra, tot formant un llaç. Aquesta asta superior de la forma uncial a vegades no acaba de fer un llaç sinó que tendeix a corbar-se cap a la dreta per la part superior, tal com la trobem per exemple en el primer manual d'Alcover de l'any 1228 o en la segona mà del segon manual de Tarragona dels anys 1287-88.

⁴⁹ AHCR, Reus 2, 1306-1308. Notari desconegut.

⁵⁰ AHAT, Alcover 2, 1245-1247. Hem identificat 3 mans, la primera de les quals presenta diversos tipus d'aquesta lletra; les altres dues utilitzen més la forma uncial.

La forma recta d'aquesta lletra apareix també al segle XIV, substituïnt cada vegada més a la uncial, tot i que va adquirint també un traçat més corbat⁵¹. L'asta superior d'aquesta lletra, tot i ser també de la forma recta, a vegades es desdobla en traços creant un llaç similar a una de les versions de la lletra uncial. Aquest llaç finalitza a sobre de la panxa, sobrepassant-la, tot buscant la lletra següent per tal d'enllaçar. Els enllaços més corrents són amb les lletres vocals. De nexes pròpiament dits només en trobem amb la lletra e, amb qui comparteix un traç comú.

La lletra D presenta una forma arrodonida, amb diversos traços, presentant el punt d'atac en una asta descendent, a la part esquerra, que va a buscar la línia d'escriptura⁵². El segon traç és pràcticament horitzontal, tot i que a vegades el trobem lleugerament corbat, i sobre el que es recolza una altra asta vertical i corbada que forma el que seria la panxa de la lletra. L'inici d'aquest traç vertical es troba a la part superior, que es presenta corbada i que a vegades ajuda a tancar la lletra per dalt tot i que no és una tendència generalitzada. Gairebé paral·lel a aquest traç n'hi ha un quart, a l'interior de la lletra, que també es recolza en el traç horitzontal i dóna força i còs a la lletra.

⁵¹ AHCR, Reus 18, 1328-1333.

⁵² AHAT, Valls 2, 1282-1283. AHAT, Alcover 135, 1334.

E: al llarg del segle XIII presenta una forma arrodonida, amb un traçat que s'inicia per la part inferior, recolzant-se en la línia d'escriptura. Seguidament ascendeix tot girant per a tancar-se formant un ull, tot i que generalment trobem al final d'aquesta lletra una llengüeta horitzontal que la remata. La llengüeta apareix al segle XIII tot i que la seva presència s'accentua al XIV tot fent-se més prolongada i essent utilitzada per a fer els enllaços amb les lletres següents.

La forma majúscula d'aquesta lletra no perd els traços arrodonits, tot i que en presenta un de rectilini a l'interior, similar als que trobem en altres lletres majúscules, i un petit traç horitzontal al bell mig de la lletra. A la part superior apareix generalment un traç horitzontal corbat i que finalitza amb tendència a aixecar-se.

F: manté al llarg del temps la seva forma allargada, tot i que en algun moment s'accentua un llaç a la part superior i l'asta inferior es corba lleugerament. El seu punt d'atac el té en l'asta vertical que descendeix per sota de la línia d'escriptura i que torna a ascendir per la seva part esquerra finalitzant a la part superior amb un tercer traç lleugerament corbat girat vers la part inferior. Aquest traç superior és el que en algun cas dibuixa un llaç. La lletra f es completa amb una llengüeta horitzontal que es troba al bell mig de les astes, gairebé formant perpendicular, que va a buscar la lletra següent amb qui fa l'enllaç. Sobre aquest traçat bàsic hi ha altres models més estilitzats i amb una velocitat d'execució més gran. Per exemple, al darrer terç del segle

XIII trobem a Alcover i a La Selva la lletra f formada per una asta vertical lleugerament corvada a la part superior i finalitzada en punxa a la part inferior. El punt d'atac és a dalt per a descendir ràpidament fins més avall de la línia d'escriptura. Completa aquesta forma un traç horitzontal que en molts casos es corba a la seva dreta finalitzant recolzat a la línia d'escriptura o formant enllaç amb la lletra següent⁵³.

D'aquesta lletra encara en trobem un tercer model. Es tracta d'aquell en el que l'asta inferior tendeix a girar vers l'esquerra i la superior vers la dreta, sense arribar a tancar-se sobre sí mateixes. Aquesta forma es documenta a partir dels primers anys del segle XIV tot i que no serà la més habitual⁵⁴. Potser la més corrent a la primera part d'aquesta centúria és la forma que dibuixa un llaç allargat a la part inferior, a partir d'un doble traçat vertical i unit per una corba a la part inferior, i que finalitza en una corba a la part superior sense arribar a tancar-se. És una varietat del primer model que hem descrit. La llengüeta horitzontal que va a buscar la lletra següent perdura encara al segle XIV en aquesta lletra.

⁵³AHAT, Alcover 106, 1270. Pere Pastor. AHAT, Alcover 107, 1281-1283. Ramon Riquelme. AHAT, La Selva 1, 1284-1285. AHAT, La Selva 2, 1294-1297. AHAT, La Selva 3, 1297-1299. AHAT, La Selva 4, 1299-1300. Els llibres de La Selva són del notari Ramon Peiró. Aquesta forma la trobem també als primers anys del segle XIV a Reus, en un llibre d'un notari anomenat Ramon Peiró, AHCR, Reus 5, 1310-1312. De forma excepcional trobem aquesta forma en el primer manual d'Alcover de l'anys 1228-1229.

⁵⁴ Per exemple vegi's AHAT, Alcover 116.1, 1306-1307. Berenguer Roqueta.

G: en ocasions es presenta formada per dos cercles tancats, més o menys arrodonits, formant un 8, característica aquesta de la lletra gòtica catalana i que ja apareix en el primer manual d'Alcover dels anys 1228-1229. Aquest apèndix forma una corba cap a la banda esquerra i perllongant-se cap a la dreta anant a buscar la part superior de la lletra de manera que es forma un llaç. Així l'apèndix apareix a vegades obert i a vegades tancat, variació que es pot donar en un mateixa mà, cosa que dificulta la individualització a que ens referim.

En algun cas apareix la lletra **g** amb un traç inferior que no acaba de formar el llaç característic, tot i que la tendència generalitzada i bastant regular al llarg de tot aquest període és aquesta lletra amb el traçat que hem descrit més amunt.

L'enllaç amb la lletra següent es fa amb un petit traç que parteix de la part superior de la lletra, de la capçalera, anant a buscar la lletra següent. Forma enllaços amb forma majúscula es presenta al llarg de tot aquest període sempre amb les mateixes característiques, formant-se per diversos traços sempre arrodonits o corbats.

H: aquesta lletra presenta un traçat molt estilitzat al llarg del segle XIII i caracteritzat per una asta vertical corbada per la part superior i un segon traç que forma una panxa a l'esquerra de l'asta i que, generalment, descendeix per sota de la línia d'escriptura. Aquest traç de fuga es manté com a

característic d'aquesta lletra en la majoria de casos que hem localitzat. A vegades adopta una tendència a tornar a ascendir per la part dreta tot i que també és habitual que finalitzi lleugerament en forma punxeguda i girant a l'esquerra. Aquest darrer traçat comença a fer-se més present a partir de finals del segle XIII en els manuals notariaus, a vegades amb l'asta vertical corbada i a vegades recta amb una certa inclinació a la dreta. És la cursivitat el motiu d'aquesta forma de la lletra h, executada amb un sol traç, sense aixecar la ploma del paper.

Al primer terç del segle XIV s'afegeix una altra característica a aquesta lletra. Es tracta de la corba que presenta l'extrem superior de l'asta però que té una tendència a descendir fins a trobar l'altre traç principal de la lletra, formant-se un llaç.

I: la trobem amb dues formes bàsiques. Una forma curta i l'altra allargada. La primera versió presenta generalment un petit traç a la part superior, on hi ha el punt d'atac, i que generalment és per on es fa el nexa amb la lletra anterior. Per exemple trobem nexes amb la lletra c, la f, la l, tot i que potser els enllaços més característics d'aquesta mena són els que fa amb la lletra h i la lletra r (Tarragona, 1260-64), en els que s'aprofiten traços de la lletra anterior per a formar la lletra i. Aquests casos són generalment amb la forma curta d'aquesta lletra.

La lletra *ī* llarga apareix en noms propis com ara *Iohannis*, tot i que tampoc no podem parlar d'una tendència generalitzada. Més general és trobar aquesta forma allargada a final de paraula, sobretot quan la lletra anterior és una *m* o una *n*, encara que també és corrent trobar-la després de la lletra *l*. La forma allargada de la *ī* presenta a vegades un llaç a la part inferior, format per un segon traç que prové de l'asta descendent i que, formant una corba a partir d'aquesta, ascendeix per anar a trobar el traç principal de la lletra. Tant la forma allargada com la curta presenten generalment una petita tilla a l'inici, on es troba el punt d'atac. La part inferior, ja al segle XIV, té una tendència a finalitzar en punxa tot i que hi ha casos en els que el darrer traç gira a l'esquerra.

K: només la trobem en la paraula *kalendas*, presentant sempre les mateixes característiques. A l'any 1228, en el primer manual d'Alcover, la trobem amb un traços dobles, donant aspecte més solemne i més pes, si bé amb un format de lletra minúscula.

L: generalment és formada per una asta vertical, bastant recta, varietat que es troba al llarg de tot aquest període. A la base presenta sempre un petit traç, continuació de la línia vertical, que tendeix a seguir vers la dreta, a vegades anant a trobar la lletra següent. Per exemple, un dels enllaços més corrents és amb la lletra *ī*, la qual apareix amb un mòdul molt petit, semblant una continuació de la lletra *l*. Aquest cas s'accentua sobretot amb

la cursivitat, que ja trobem en algun notari dels darrers anys del segle XIII.

També un enllaç similar es troba quan lliga amb la lletra u.

Al costat d'aquesta forma n'hi ha una altra que presenta un traç a la part superior de l'asta en el que es troba el punt d'atac. La ploma inicia el traçat aquí, tot ascendint i girant ràpidament a l'esquerra per a descendir i acabar de formar la lletra. Aquest traç superior és el que serveix a aquesta lletra per a lligar amb la lletra anterior ja que a vegades acaba de completar un llaç ben dibuixat. Aquest llaç és més o menys allargat, depenent de l'alçada de l'asta.

M: aquesta lletra és potser una de les que més evolucionen com a conseqüència de la cursivitat. Al segle XIII presenta les tres comes característiques unides per la part superior amb uns petits traços que serveixen per a recolzar la ploma i iniciar el traçat. El contrast entre uns i altres traços és accentuat, essent els verticals més gruixuts que els altres. La forma és rectilínia i aquestes comes acostumen a ser bastant verticals. En alguna ocasió la darrera cama presenta un traç de fuga que descendeix per sota de la línia base amb una corbatura. Aquest traç de fuga es troba només en els casos en que aquesta lletra apareix a final de paraula. Quan hi ha un enllaç amb la lletra següent es fa a partir de la darrera cama.

L'evolució es troba precisament en la forma d'enllaçar els traços verticals d'aquesta lletra, que cada vegada més es fa amb una cursivitat

accentuada, gairebé sense aixecar la ploma del paper. Així es perd una mica aquell contrast entre traços gruixuts i prims.

Menció apart mereix la versió majúscula d'aquesta lletra, que apareix al llarg de tot aquest període una forma global arrodonida i un pes destacable en la majoria de casos. No obstant al segle XIII presenta algun traç característic de la lletra gòtica⁵⁵. La darrera cama finalitza a vegades un traç de fuga, igual que fa la lletra minúscula.

N: presenta la mateixa evolució i característiques que la lletra anterior, incloent el traç de fuga en algun cas⁵⁶. La versió majúscula es caracteritza per uns traços rectilinis si bé el punt d'atac és en un primer traç lleugerament corbat. S'inicia doncs, a partir d'una asta vertical que presenta una petita corba a la part superior. Un segon traç forma la base i un tercer acaba de tancar aquesta lletra, donant una forma de quadrat que poc a poc va adquirint, sobretot a partir de finals del segle XIII, unes formes lleugerament arrodonides⁵⁷.

⁵⁵ AHAT, Alcover 107, 1281-1283. Ramon Riquelme.

⁵⁶ AHAT, Alcover 111, 1291-1292. Ho fa l'escriptent Jaume Mercader, cosa que ens serveix per a distingir la seva escriptura de la del notari Gener Farnós, que no inclou aquest traç de fuga.

⁵⁷ AHAT, Tarragona 2, 1287-1288. Les dues mans que hem individualitzat en aquest manual executen aquesta lletra amb unes línies molt estilitzades i una forma quadrangular. AHAT, La Selva 3, 1297-1299. Notari desconegut. La lletra **N** presenta un traç de fuga corbat per sota de la línia base i cap a l'esquerra. AHCR, Reus 18, 1333. Notari desconegut. El tercer traç, una asta vertical, s'inicia amb una petita corba a la part superior i finalitza per sota de la línia d'escriptura amb forma punxeguda.

O: sempre apareix formada amb dos traços, els quals presenten contrast en les seves parts gruixudes i primes per la pròpia forma de recolzar l'instrument escriptori sobre el paper. Generalment apareix tancada tot i que al segle XIV, i a causa de la cursivitat, apareix oberta i també amb un petit apèndix a la part dreta que serveix per a enllaçar amb la lletra següent, quan s'escau.

P: formada per una asta vertical que inicia el seu traçat, el punt d'atac, en una mena d'àpex a la part esquerra per a descendir al cos inferior. Aquesta asta manté la seva forma rectilínia al llarg de tot el segle XIII, completant-se la lletra amb una panxa a la part dreta. L'asta no presenta encara un final punxegut, tal com apareix a partir del segon decenni del segle següent.

Una altra versió d'aquesta lletra, i que anem trobant tant al segle XIII com al XIV, és la que presenta un petit àpex a la part inferior de l'asta. Un traç petit, final del traç vertical, que té tendència a girar a l'esquerra, amb una petita corbatura. Aquest traç corbat, hi ha notaris que el continuen girant la ploma vers el cos superior per anar a trobar la línia d'escriptura i formar la panxa.

Els enllaços d'aquesta lletra amb l'anterior es produeixen a partir de l'àpex on es troba el punt d'atac. Els nexes amb les lletres següents s'estableixen a partir de l'ull que forma la panxa en la majoria de casos.

Les mateixes característiques presenta la lletra P, a la que s'afegeix un petit traç horitzontal a la part interior. La panxa d'aquesta lletra té, a vegades, una forma menys arrodonida que en la minúscula, fent-se més notable el contrast entre gruixos i prims.

Q: formada per una asta vertical que descendeix per sota de la línia base i un òcul a la seva part esquerra. L'asta descendent es remata en molts casos amb un petit traç que acostuma a girar cap a l'esquerra, establint-se una mena de reforç sobre la que es recolza. Costa establir unes línies que ens ajudin a veure l'evolució d'aquesta lletra ja que a mitjans del segle XIII també la trobem amb una asta rectilínia, que encara no es doblega⁵⁸. A finals de la centúria, en algun manual trobem l'asta que finalitza amb una lleugera corbatura cap a l'esquerra i que en algun cas tendeix a ascendir⁵⁹.

Hi ha doncs una certa alternança en l'ús d'aquesta lletra i en les seves formes. No obstant, i ja al segle XIV, trobem que el traç inferior de la lletra ascendeix tot arribant l'asta i formant un llaç característic⁶⁰. Aquesta tendència es va generalitzant poc a poc en la primera meitat d'aquesta centúria, tot i que no s'abandona del tot aquella forma que es caracteritzava per una asta completament rectilínia.

⁵⁸ AHAT, Alcover 2, 1244-1247. Trobem les dues formes en les dues mans que hem localitzat en aquest manual. AHAT, Alcover 3, 1268-1269. El notari A fa la lletra q amb l'asta doblegada per sota i el notari B la fa completament recta.

⁵⁹ AHAT, Alcover 114, 1298-1300. La trobem en el notari B, que no podem identificar, en canvi el notari Ramon Riquelma la fa recta i amb un final lleugerament punxegut. AHAT, Tarragona 2, 1287-1288. Notari desconegut.

Els nexes i enllaços d'aquesta lletra amb les següents es fan a vegades mitjançant aquest traç que prové de la part inferior i que, creuant l'asta, va a buscar el primer traç de la lletra posterior. Amb la lletra anterior, quan s'ecau, hi ha enllaços establerts a partir d'un petit àpex que presenta la lletra **q**, similar al que trobavem en la lletra **p**.

De la lletra **Q** només dir que es troba gairebé sempre en tots els inicis dels instruments insertats en els manuals notariais. Hi ha notes que comencen directament amb la intitulació, però la majoria ho fan amb l'adverbi *quod* escrit generalment amb lletra majúscula. Aquesta és, durant aquest període, arrodonida i remadatada a la part dreta i sobre la línia base per un petit traç horitzontal. Aquesta lletra es forma gairebé sempre amb un sol traç que dibuixa un cercle tancat i que té el punt d'atac a la part inferior i es completa a vegades amb un traç a l'interior que ajuda a donar cos a la lletra. No obstant hi ha casos en els que el traçat principal és format per dos traços que arrenquen de la part superior i descendeixen fins a la línia d'escriptura. Un traç es corba cap a l'esquerra i l'altre cap a la dreta, completant-se amb el traç horitzontal al que ja ens hem referit.

R: la trobem en dues formes bàsiques: una arrodonida i l'altra recta. La forma arrodonida té el punt d'atac a la part superior, gairebé just a sobre de la caixa, i descendeix cap a la línia d'escriptura. S'executa mitjançant un sol traç realitzat sense aixecar la ploma del paper. Entre els nexes més destacables

⁶⁰ AHAT, Alcover 119, 1315-1316. Bernat Aleu.

és el que forma amb la lletra o . A finals del segle XIII la part final d'aquesta lletra, en els pocs casos en els que apareix a final de paraula, perllonga el traç final per sobre de la línia d'escriptura.

La forma recta presenta uns traços fraccionats, arrencant d'un àpex a la part superior de la caixa i que descendeix cap a la línia d'escriptura amb un traç rectilini que, amb el pas del temps, es va inclinant poc a poc. D'aquesta petita asta parteix un altre traç a la part superior, gairebé horitzontal tot i que hi ha moments en que es fractura o corba lleugerament. L'evolució que presenta aquesta lletra, en la seva forma recta, és precisament en aquest darrer traç. A causa de la cursivitat creixent en l'escriptura gòtica d'aquests moments, trobem ja al segle XIV, que el darrer traç de la lletra r no parteix de la part superior de l'asta vertical sinó que ho fa de la part inferior d'aquesta⁶¹. D'aquesta manera observem amb el temps que també aquesta forma es realitza amb un sol traç i amb rapidesa, finalitzant sempre amb un petit traç a la part superior.

La R presenta unes línies generalment corbades, formant-se amb un primer traç que es recolza sobre la línia d'escriptura i al qual s'hi enganxa un segon traç, a la part superior, que acaba de dibuixar la lletra. El segon traç gairebé mai arriba a tocar la línia d'escriptura. També en aquesta forma s'observa una evolució causada per la cursivitat, que redueix tot el traçat que hem descrit a una sola línia que dibuixa corbes sense aixecar la ploma del

⁶¹ AHAT, Alcover 115, 1302-1303. Guillem Llobet.

paper. La forma és, en definitiva, la mateixa sempre, però més lleugera i menys rígida.

S: igual que per altres lletres trobem dues versions fonamentals d'aquesta lletra: una arrodonida i l'altra allargada. La forma arrodonida acostuma a trobar-se a final de paraula. Forma sempre el nexa amb la lletra t a la manera com es trobava en l'escriptura carolina. És una tendència que es manté al llarg de tot el període que analitzem.

La forma majúscula és sempre sigmàtica, tot i que en un primer moment els traços són més fraccionats que no pas més endavant. Al segle XIV trobem aquesta lletra amb uns traços més arrodonits i un traç inferior que ascendix fins a trobar la línia base, formant un llaç.

T: és formada sempre per dos traços, amb el punt d'atac en una asta vertical sobre la que hi ha, creuant-la, un traç horitzontal. Aquest és petit i en algun cas té una certa tendència a corbar-se, acabant sempre amb una forma punxeguda.

En el moment en que trobem una tendència més acusada a la cursivitat apareix aquesta lletra molt similar a la c, amb una asta vertical que cada vegada es fa més curta, donant a la lletra un mòdul més petit.

La forma majúscula és formada sempre d'una asta vertical, completada a voltes per un traç al seu costat que adquireix una corbatura cap a l'esquerra. La complementa un segon traç horitzontal recolzat en aquests altres. Aquest traç horitzontal acostuma a tenir un inici més gruixut i una forma punxeguda al seu final.

U/ V: s'usa indistintament una lletra o una altra. Al segle XIII trobem aquesta lletra formada per dues cames verticals unides per la part inferior amb un traç horitzontal que a vegades es converteix en transversal per anar a buscar la part superior de la segona cama. Generalment aquesta lletra té el punt d'atac en un àpex situat a la part superior de la primera cama. Motivada per la cursivitat creixent en l'escriptura dels manuals notariais analitzats trobem aquesta lletra, i amb aquesta forma, cada vegada executada amb més velocitat. Això fa que la lletra perdi el caràcter rectilini en les cames que la formen, perdent aquestes també certa alçada respecte temps anteriors. Aquesta cursivitat s'accentua a partir del segon decenni del segle XIV.

Al costat d'aquesta forma en trobem una altra més arrodonida i formada per un traç que s'inicia a la part superior de la caixa descendint amb una línia lleugerament corbada i inclinada vers la línia d'escriptur. Després ascendeix per a doblegar-se sobre sí mateixa, dibuixant gairebé un òcul tot i que no s'acaba de tancar. En algun cas el primer traç, el descendent, és més gruixut que el segon, oferint un fort contrast. En molts notaris trobem alternança d'una i altra forma d'aquesta lletra.

X: destaca d'aquesta lletra el traça recte del segle XIII, formant una creu aspada però amb un braç més llarg que els altres. Aquest braç, que en realitat és la part inferior del segon traç, s'inicia a la part superior de la caixa i descendeix fins més avall de la línia base amb una inclinació pronunciada. Acaba amb una petita corba que torna a ascendir lleugerament.

A causa de la cursivitat el traçat d'aquesta lletra es torna més ràpid, amb un sol traç que forma una creu aspada però amb els dos braços de la part dreta units tot creant un òcul. D'aquesta manera la trobem en paraules com *uxor* o *exovario* tot formant un enllaç amb la u i la e respectivament. Els enllaços es fan precisament a partir del traç final de la primera lletra o, en el cas de la e, mitjançant la llengüeta que es troba al seu final. Aquesta lliga amb el punt d'atac de la y desapareixent tota separació entre una i altra lletra.

Y: formada per dos traços inclinats. El primer és curt i té el seu inici en un petit àpex a la part esquerra. Es troba aquest traç amb un segon més llarg, que descendeix fins més avall de la línia d'escriptura i finalitza amb un petit traç de fuga corbat vers la dreta i amb tendència ascendir.

Aquesta forma es complementa amb algun cas en els que els traços són iguals però perden corbatura i es fan més rectes, essent el traç allargassat més prim que l'altre i amb una certa tendència a acabar en punxa. Aquests dos